

Анатолій ТКАЧУК,
orcid.org/0000-0001-5219-8571
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Луцьк, Україна) Tkachuk.Anatoliy@vnu.edu.ua

МОНГОЛЬСЬКИЙ ЧИННИК В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті проаналізовано один з важливих аспектів процесу державотворення в Східній Європі в епоху глибоких і системних змін всього політичного та соціального устрою регіону. Фактор монгольського впливу розглядається як такий, що прямо чи опосередковано завершив процес ліквідації перейнятих Північно-Східною Руссю політичних інститутів Київської Русі та росту абсолютистських тенденцій на фоні відсутності повноцінного громадянського суспільства.

Наголошено на тому, що саме в цей час остаточно сформувалися кардинальні відмінності в визначальних тенденціях державно-політичного розвитку Південно-Західної, Північно-Західної та Північно-Східної Русі. Зокрема, для майбутньої російської державності, яка почала формуватися на межі XII–XIII століть, це був переломний момент, оскільки вона стала набувати характерних рис східної деспотії з її жорстокістю, свавіллям, повним нехтуванням традиційних демократичних інститутів загалом та інтересів особистості, зокрема. В результаті цього в Північно-Східній Русі сформувався своєрідний тип феодального суспільства в якому був досить сильно представлений «азійський елемент». Такий перебіг подій визначили як об'єктивні так і суб'єктивні чинники серед яких, в першу чергу, слід виділити фактор монгольського впливу.

Зроблено спробу оцінки наслідків монгольського впливу на Північно-Східну Русь з точки зору політичного статусу даного регіону – в першу чергу як складової частини Монгольської імперії, своєрідного регіонального ханства Золотої Орди. Оскільки значна частина Східної Європи майже два з половиною століття була під її юрисдикцією то хід середньовічної історії регіону не може бути об'єктивно дослідженим без скрупульозного висвітлення ролі монгольського чинника.

Звернено увагу й на різницю в позиції галицько-волинських і північно-східних руських князів щодо Орди, що вешті-реши визначило зовсім інший шлях розвитку Південно-Західної Русі. Монгольські правителі не наважилися й не змогли поставити південну Русь в таке становище, в якому знаходилося північно-східна. Тому ситуація в Південно-Західній та Північно-Східній Русі принципово відрізнялася і ця відмінність починаючи з XIV ст. лише поглиблювалася.

Ключові слова: «азійський елемент», баскаки, данина, монгольський чинник, Золота Орда, Південно-Західна Русь, Північно-Східна Русь, Східна Європа, хан.

Anatoliï TKACHUK,
orcid.org/0000-0001-5219-8571
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of World History
Lesya Ukrainka Volyn National University
(Lutsk, Ukraine) Tkachuk.Anatoliy@vnu.edu.ua

THE MONGOL FACTOR IN THE MEDIEVAL HISTORY OF EASTERN EUROPE

The article analyzes one of the important aspects of the state-building process in Eastern Europe in the era of profound and systemic changes in the entire political and social system of the region. The factor of Mongolian influence is considered as the one that directly or indirectly completed the process of liquidation of the political institutions of Kyivan Rus adopted by North-Eastern Russia and the growth of absolutist tendencies against the background of the absence of a full-fledged civil society.

It is emphasized that it was at this time that cardinal differences in the determining trends of the state-political development of South-Western, North-Western and North-Eastern Russia were finally formed. In particular, for the future Russian statehood, which began to take shape at the turn of the 12th and 13th centuries, this was a turning point, as it began to acquire the characteristic features of an eastern despotism with its cruelty, arbitrariness, complete disregard for traditional democratic institutions in general and individual interests, in particular. As a result, a peculiar type of feudal society was formed in North-Eastern Russia, in which the “Asian element” was quite strongly represented. Such a course of events was determined by both objective and subjective factors, among which, first of all, the factor of Mongolian influence should be singled out.

An attempt was made to assess the consequences of the Mongol influence on North-Eastern Russia from the point of view of the political status of this region – primarily as a component part of the Mongol Empire, a kind of regional khanate of the Golden Horde. Since a large part of Eastern Europe was under its jurisdiction for almost two and a half centuries, the course of the medieval history of the region cannot be objectively studied without scrupulously highlighting the role of the Mongol factor.

Attention is also drawn to the difference in the position of the Galician-Volyn and Northeastern Russian princes in relation to the Horde, which ultimately determined a completely different path of development of Southwestern Russia. The Mongol rulers did not dare and could not put southern Russia in such a position, in which the northeastern one was. Therefore, the situation in South-Western and North-Eastern Russia was fundamentally different, and this difference began in the 14th century. only deepened.

Key words: “asian element”, baskaks, tribute, mongol factor, Golden Horde, South-Western Rus, North-Eastern Rus, Eastern Europe, khan.

Постановка проблеми. Проблема азійського чинника в історії Східної Європи епохи середньовіччя продовжує залишатися актуальною. Монгольський період можна вважати однією з найбільш значимих епох в історії регіону. Твердження про те, що монгольський чинник був одним з визначальних факторів суспільно-політичного, соціально-економічного та духовного життя даного регіону від середини XIII до XVI ст. можна вважати беззаперечним оскільки саме він став тим рубезем, який безповоротно ствердив принципів відмінності між суспільними й політичними системами київської та московської державності.

Аналіз досліджень засвідчує, що зазначена проблема була й залишається широким полем для наукових пошуків. З приводу оцінки місця й ролі монгольського чинника в середньовічній історії Східної Європи висловлювалися різні, часом діаметрально протилежні точки зору. Зокрема В. Ключевський стверджував, що монгольське нашествя не поклато різкої грані в історії Північно-Східної Русі, оскільки новий політичний порядок зародився в її землях ще до появи Батія. На думку іншого відомого історика Г. Вернадського монгольська експансія XIII ст. кардинально змінила характер державно-політичного розвитку східноєвропейського регіону.

Загалом домінуючою точкою зору в сучасній історичній науці є думка, що монголо-татарське нашествя і подальший період залежності від Золотої Орди справили такий сильний вплив на північно-східні руські землі та долі їх жителів, що в історичній літературі утвердилися поняття про домонгольську та ординську епоху східноєвропейського середньовіччя.

В історіографії широкий вжиток отримало найменування населення Золотої Орди «монголо-татарами». У руських літописах щодо населення Золотої Орди вживали слово «татари», хоча на Русі добре знали, що засновники улусу Джучі називали себе монголами. Словесний гібрид «монголо-

татари» виник у XIX ст. і вкорінився в російській історіографії, хоча в військах Чингізхана і Батія татар не було. Сучасні татари не мають відношення до народу, що мешкав до XIII ст. на кордоні Монголії з Китаєм. Така сама думка домінує і в українській історіографії, зокрема, у дослідженнях М. Єльнікова, В. Кузьменко і Т. Кузьминої та ін.

Загалом історіографія монгольської агресії та їхнього подальшого впливу на історію Східної Європи є обширною. Ця проблема активно розглядалася в російській історіографії XIX ст. М. Карамзіним, С. Соловйовим, В. Ключевським. Серед радянських істориків варто виділити дослідження В. Каргалова, В. Єгорова, М. Полубояринової. Питання впливу монгольського чинника на легітимацію державної влади в середньовічній Східній Європі розглядаються, зокрема, в роботах російських істориків К. Соловйова, А. Павлова. Своєрідні оцінки впливу монгольського чинника містяться в дослідженнях російського й американського історика Г. Вернадського, британського історика-славіста Джона Феннела. Однак багато аспектів цієї проблеми сьогодні потребують нових оцінок та інтерпретацій.

Мета статті полягає в аналізі характеру основних факторів та наслідків монгольського впливу на політичний розвиток і соціальну організацію середньовічного східноєвропейського суспільства, яке в тій чи іншій мірі на тривалий час було залучене до євразійського соціокультурного середовища.

Виклад основного матеріалу. Монголи не були першими східними сусідами з тих хто впливав на перебіг державотворчих процесів та суспільне життя середньовічної Східної Європи.

Політичний феномен Давньої Русі сформувався уздовж торговельних шляхів й на історично-географічному кордоні лісостепу та чорноземного степу. Степовий кордон Русі завжди був відкритою контактною зоною. Від середини X століття до 1030-х років там переважали печеніги, від 1060-х років – половці (кумани). І «печеніги»,

і «половці» – це імена з руських літописів, вжиті до позначення складних степових політій, що не мали організованого державного організму та не були етнічно чи релігійно одноманітними структурами. Жодна з них не була зацікавлена в сталій окупації певних територій, але потребувала набігів для здобуття необхідних ресурсів.

Компонентами взаємодії на Великому Кордоні були постійна торгівля, обміни дарами, військова служба, шлюби (які в русько-половецьких династичних стосунках стали радше нормою, ніж винятком). 1223 р. половецькі та руські війська були розгромлені монголами – новими володарями Степу. Монгольська навала зруйнувала своєрідний «тип симбіозу»⁶, що склався на Великому Кордоні (Портнов, 2020).

На думку історика Г. Вернадського «монгольська експансія XIII ст. була одним з важливих і доленосних вибухів в історії людства, які час від часу змінюють долі світу» (Вернадский, 2015).

Проблема ця багатокомпонентна і при детальному розгляді дослідники стикаються з багатоплановим комплексом важливих питань. Перш за все слід розглянути безпосередній ефект монгольського нашествия – справжнє знищення міст і населення; потім наслідки свідомої політики монгольських правителів для різних аспектів руського життя. Крім того, певні важливі зміни в Східній Європі були непередбаченими результатами того або іншого повороту в монгольській політиці: зокрема нездатність ханів вирішити на свою користь протистояння з литовською та польською державами. Це суттєво посилює різновекторність політичного, економічного і соціального розвитку північно-східних та південно-західних руських земель. З появою на політичній карті регіону Московії стало очевидним успадкування нею багатьох елементів монгольської деспотичної державної системи. Це можна назвати ефектом відкладеної дії. Більш того, до певної міри прямий татарський вплив в даний час навіть зріс оскільки багато татар пішли на службу до московських правителів. І нарешті, татарська загроза не зникла з розпадом Золотої Орди. Наприклад, ще майже три століття московська Русь була вимушена щороку відправляти значну частину своєї армії на свої південні та південно-східні кордони; така ситуація в значній мірі відобразилася на всій політичній і соціальній системі Московії.

Завершення Великого Західного походу й поява монгольської держави на східних кордонах руських земель призвели до формування елементів нової влади, котрими Орда витісняла й замінювала ті, що діяли в Східній Європі до Батия.

В Орді не існувало чіткої уяви про те, що робити з підкореними, але не придатними для кочового способу життя, землями. Русь, як «незручна» територія, взагалі не вписувалася в початкову державну систему монголів.

Усвідомлення протиріч між державною доктриною й реальністю прийшло під час походу. Про це, зокрема, свідчить один красномовний факт – спроба схилити на свій бік після битви на річці Сіті ростовського князя Василька Костянтиновича. Даний епізод можна розцінювати, як першу спробу монголів затвердити на завойованих землях опосередковану – через місцевих князів – ординську вертикаль влади. Спроба ця була невдалою і питання про форми підкорення постало з часу повернення монгольського війська в поволзькі степи. Відбувалося воно за правилами переможців: «Вони посилають...за володарями земель щоб ті прийшли до них без зупинок; а коли вони прийдуть тоді, то не отримують ніякої поваги а рахуються поряд з простими людьми, і вони повинні великі дарунки як вождям, так і їх дружинам, і чиновникам...» (Плано Карпини, 1997: 55). Більшість правителів державних утворень Східної Європи змушені були визнати свій васалітет по відношенню до хана. Можна змодельювати приклад трьох найхарактерніших варіантів поведінки руських князів в Орді.

Варіант Ярослава Всеволодовича. На перший погляд повідомленню Карпіні протирічить повідомлення Лаврентіївського літопису, яке не містить жодних свідчень щодо примусу князя Ярослава Всеволодовича до поїздки в Орду. Можна припустити, що відсутність згадки в літописі про вимушений характер першої поїздки в Орду слугувала певній цілі, а саме пом'якшенню того факту, що руські князі втратили свою незалежність. Той же мотив простежувався і в надто частому вживанні різних форм терміну «честь» щодо взаємовідносин руських князів і хана Батия. В Лаврентіївському літописі в описі подій 1243–1245 рр. цей термін зустрічався 5 разів (Лаврентіївський літопис, 1926–1928). Тобто, з одного боку, князі узаконювали в Орді те, що їм належало – власні «вотчини», а з іншого – це подавалося населенню як повага виявлена князям в Орді.

Варіант Михайла Всеволодовича (Чернігівського). Повернувшись з Угорщини Михайло Чернігівський теж не бачив можливості чинити опір. Він поїхав в Орду, де своєму перебуванню надав характеру демонстрації, перетворивши відмову дотримуватися язичницьких звичаїв в особистий, а не державний вчинок. Як володар він вчинив дії, що вказували на залежність його земель від Орди:

прибув до Батия і висловив готовність до покори. Як людина, він відмовився пройти язичницький обряд, що спричинило його смерть в Орді, але ніяк не змінило характеру владних відносин. Як людина, Михайло втратив життя, як володар не втратив нічого, оскільки і так уже нічим не володів.

Варіант Данила Романовича (Галицького). Цей князь, відтягував свій від'їзд до хана до останньої можливості, і лише після прямого «виклику-запрошення» змушений був поїхати в Орду. Формально визнавши залежність від хана Данило тим самим намагався виграти час для збирання сил та підготовки вирішального удару по золотоординцях.

Загалом усі три варіанти в юридичному сенсі не відрізнялися, оскільки головний акт визнання залежності був означений самим прибуттям руських князів в Орду. При цьому, можна говорити про декілька основних мотивів, якими керувалися князі у перші десятиліття відносин з Ордою: захистити свої землі від нових набігів і повного розорення; зберегти власний статус правителя; зачекати, зібрати сили й почати боротьбу за звільнення; шукати альтернативи ординській легітимності.

Власне альтернатива повному підкоренню Орді була лише одна – опора на сили європейських монархів. Звернення галицько-волинського князя за допомогою до Заходу і відмінна від північно-східних князів політика щодо Орди врешті-решт визначили зовсім інший шлях розвитку Південно-Західної Русі.

Загалом можна говорити про номінальну залежність Галицько-Волинського князівства від Золотої Орди. Лише у деяких питаннях зовнішньої політики князі перебували у сфері впливу монголів. Татари не наважилися й не змогли поставити південну Русь в таке становище, в якому знаходилося північно-східна.

Отож ситуація в Південно-Західній та Північно-Східній Русі принципово відрізнялася і ця відмінність починаючи з XIV ст. лише поглиблювалася.

Як відомо, монгольський похід на Захід завершився без правового оформлення результатів війни й навіть без письмової фіксації акту перетворення Східної Європи у васального данника Орди. Навіть сам розмір данини не був зафіксований письмово й змінювався в залежності від чисельності населення.

Таким чином, важливою особливістю русько-ординських відносин була відсутність їх юридичного, письмового оформлення двостороннім документом-договором.

Князі регулярно, практично – щорічно, їздили в ставку хана в зв'язку з будь-якими подіями дво-

сторонніх відносин. Всі справи вирішувалися там виключно усно – при особистій зустрічі з ханом або його мурзами. Звідси часте вживання літописцями слів «випросив», «кляв», «обіцяв», «обмовив». Ніколи літописи не повідомляли, що котрийсь з князів підписав той чи інший документ. Разом з тим відсутність письмово закріплених обов'язків ставила питання про гарантії виконання них руськими князями. Ці гарантії мали архаїчний вигляд, при тому в найбільш варварських формах: крім данини у вигляді золотої та срібної монети князі посилали в Орду своїх молодших родичів у статусі постійних заручників, або приїжджали особисто, чим доводили готовність залишити своє князівство. При цьому хани не надавали ніякого еквіваленту гарантії безпеки князям.

Таким чином, всі види руських гарантії носили усний чи формальний характер. Ханських же гарантії взагалі не існувало ніяких. Ярлик, який видавався князю (а, інколи, відразу декільком), давав ханське «добро» на князювання в певному уділі – як правило без чіткого зазначення часових рамок.

Безпосередніми формами вияву залежності руських князівств від Золотої Орди були: данина, військова допомога, наявність ханських послів на руських землях, регулярні відвідини князями Орди.

Як уже зазначалося чітко встановлених розмірів данини, або «хараджу», або ординського виходу, зафіксовано не було. Так, Плано Карпіні у 1246 р. писав про одну ведмежу шкуру, одну – бобра, одну – соболя, одну – лисиці з однієї людини щорічно. В результаті переписів, проведених монголами у 1250–1270-их роках, збирання данини набуло регулярного характеру. В XIV ст. ординський вихід з Московського князівства становив 1000 рублів. У 1384 р. – по полтині (1/2 рубля) з села. У 1393 р. – 27 тисяч рублів, не враховуючи долі хана (Золотая Орда, 2002: 17). Відомо, що наприкінці XIII ст. щорічний вихід на користь Золотої Орди з усіх контрольованих нею територій східноєвропейського регіону становив понад 100 тисяч рублів (для порівняння – крупне село з селянами коштувало на той час кілька десятків рублів) (Встановлення ординського ярма, 2022). Поширеними повинностями перед ханом були також: поплужна, підводна, кормова, ямська, тамга, військова і ін. (Полубояринова, 1978: 23).

Суперечливим було питання про послів хана на руських землях – так званих «баскаків» та «даругачів», функції яких зводились до проведення переписів і обкладення населення даниною, викликів князів в Орду, супроводження князя, який отримав ярлик, надання конкретній особі певних

повноважень, поліцейських функцій, виконання арбітражних функцій, пряме правління в даній місцевості (Соловьев, 1999: 142–143). Ханські послі підкорялися й мали відповідальність лише перед ханом.

Отож впродовж 1242–1430 рр. практика регулярних відвідин руськими князями та їх родичами Орди за викликом ханів перетворилася в своєрідну васальну повинність. Вони склали цілий особливий зовнішньополітичний аспект «діяльності» представників руської монархічної влади у відносинах з владою Золотої Орди.

За 188 років князі 70 раз приїжджали в Орду – одні частіше, інші рідше (Підраховано автором. Похлебкин, 2001: 27–34].

Важливо також підкреслити й те, що руські князі в Орді не представляли ні свої князівства, ні навіть самих себе. Їх роль зводилася насамперед до ролі заручників, тобто речових гарантів васальної залежності та гарантів лояльності політики своїх держав по відношенню до Орди. З іншого боку, «монголи визнали принцип виключних прав Рюриковичів в руських землях, що не знаходилися під прямою владою хана» (Вернадский, 1997: 97).

Таким чином сформувалися головні засади «відординської» легітимності. Договір між князем і містом змінився отриманням князем ярлика. Це був псевдодоговір, який дозволяв Орді легітимізувати своє право на вищу владу в руських землях, а князям, по-перше, зберегти вигляд автономної влади і по-друге, відтворити у внутрішніх відносинах ті ж форми ствердження на престолі що існували до приходу Орди. Формальними ознаками «відординської» легітимності Орди були «обряд представлення хану..., видача ярлика..., обряд представлення великого князя іншим князям..., в'їзд князя в місто й посадження на престол..., церемонія поклоніння ярлику» (Соловьев, 1999: 130–137).

Першим великим князем, котрого визнав Бату-хан, був Ярослав Всеволодович. Однак його поїздка в Орду не свідчила про готовність до повної покори. Він одночасно вів переговори з папою для забезпечення підтримки Європи у боротьбі з монголами. На цей час припадає сім папських послань до князя і його брата Івана Всеволодовича Стародубського (Рамм, 1959: 161]. Після смерті батька, у 1246–1248 рр. переговори через легата Альберта Суєрбеєра вів і Олександр Невський. Таку позицію підтримували сильні та багаті міста на Заході і Півночі Східної Європи, що не були розорені. За «союз» з Ордою виступали ростовські князі, які вели переговори з монголами ще під час Батисього нашестя. Існування

цих двох князівських угруповань відображало наявність двох тенденцій у політиці руських князів середини XIII ст. (Каргалов, 1967: 136).

Це протистояння переросло у створення сильного антимонгольського угруповання, яке очолив великий князь Андрій Ярославович (1249–1252) за підтримки Ярослава Тверського та Данила Галицького.

У 1252 р. на прохання Олександра на Русь прийшла рать Неврюя, який розбив князя Андрія. Повернення Олександра у Володимир з Сараю знаменувало кінець боротьби між спадкоємцями Всеволода III і початком нової епохи підкорення Русі татарському пануванню. Настав час реальної залежності: «так зване татарське ярмо почалося не скільки з часу нашестя Батия на Русь, скільки з моменту, як Олександр зрадив своїх братів» (Феннел Джон, 1989: 149].

Саме період князювання Олександра Невського (1252–1263) можна вважати різким поворотом в геополітичному позиціонуванні значної кількості руських князів. За його правління був здійснений перший татарський перепис Русі, для визначення розмірів данини і числа військовозобов'язаних. Міста які виступили проти, як наприклад Новгород, Олександр підкорив силою. Тоді, ж у 1257–1259 рр., був створений інститут баскаків – намісників хана для контролю над діяльністю князів. Саме період 60-их років XIII ст. став часом розквіту цієї системи як засобу політичного контролю (Каргалов, 1984: 21).

Перетворення Золотої Орди в самостійну державу відбилосся на відносинах з Русю: у 1267 р. хан Менгу-Тимур надав відомого ярлика руському духовенству, звільнивши його від податків і повинностей.

До того ж тіснішій взаємодії князів з ханами сприяло використання збройних сил у вирішенні власних проблем: 1270 р. – проти Новгорода, 1277 р. – проти аланів, 1274 р. – проти Литви. Яскравим вираженням такої політики був той факт, що Андрій Олександрович у боротьбі зі старшим братом Дмитром за 12 років 4 рази використав допомогу Орди. Найодіознішим прикладом такої політики є сумнозвісна «Дюденева рать» 1293 р., коли було знищено 14 міст Північно-Східної Русі (Каргалов, 1967: 201].

«Руські князі стали звертатися в Орду за військовою допомогою для вирішення своїх внутрішніх суперечок. В останній чверті XIII ст. відбулося ряд спустошливих татарських набігів і вторгнень» (Феннел Джон, 1989: 186).

Ситуація змінилася після 1312 р., коли до влади в Золотій Орді прийшов хан Узбек, який посилив

політику централізації влади. За його правління більше не практикувалося відправлення на Русь великих військових з'єднань. Основою політики на Русі Узбек зробив жорстокий терор проти князів, в ході якого було страчено низку осіб, що в тій чи іншій формі проявляли непокору ханові. Водночас ліквідували інститут баскаків, а право збирати данину передали великому князю Московському.

Говорячи про основні періоди монгольської політики в Східній Європі можна виділити кілька етапів: 1-й етап (1243–1257) найбільш яскраво характеризується подвійною владою над завойованими монголами землями. Політичне управління ними традиційно здійснювалося з Карако-руму, а безпосередня виконавча та військова влада повністю належала золотоординським ханам; 2-й етап (1257–1312) почався з організації структури володарювання й гніту: проводився перепис населення і формувалася розгалужена система баскацтва; 3-й етап (1312–1328) характеризувався частковою зміною військово-політичної структури. Система баскаків була замінена системою прямого та безпосереднього правління хана; 4-й етап (1328–1359) обумовлений значним і різким зростанням антимонгольських настроїв, а також виділенням на загальному фоні декількох крупних політичних центрів; 5-й етап (1359–1380) характеризується поступовим зростанням військової та економічної спроможності руських земель. В цей же період відбуваються значимі зміни в статусі Південно-Західної Русі; 6-й етап (1380–1382) не дивлячись на свою коротку тривалість, відіграв особливу роль, завдяки результату перемоги в поєдинку на Куликовому полі, що стало певним посиленням результатів поразки ординців у 1362 р. на Синіх водах; 7-й етап (1382–1395) характеризувався формальним відновленням політичної залежності північно-східних руських князівств від Золотої Орди. (Егоров, 1985: 230–232].

Після нашестя Тамерлана на Орду великий князь Московський у 1405 р. оголосив офіційно, що відмовляється платити данину. У відповідь на це 1 грудня 1408 р. величезне військо темника Едигея оточило Кремль. 20 грудня того ж року, отримавши все, що вимагали (відновлення данини і 3 тисячі рублів сріблом для темника), монголи повернулися назад. Данинна залежність Москви від Орди продовжилось ще на 60 років – до 1474 р.

Аналізуючи русько-ханські відносини в Північно-Східній Русі загалом, можна виділити два основних аспекти: князі повністю залежали від

волі Орди; князі ніколи не намагалися виступити проти хана, за виключенням військових дій Дмитра Донського проти темника Мамаєва.

Зручний метод співставлення міри монгольського впливу на Русь – порівняння руської державності і суспільства домонгольського та постмонгольського періоду і, зокрема, співставлення характеру та інститутів Московської Русі та Русі Київської.

Відомо, що життя руської (східнослов'янської) федерації київського періоду будувалося на принципах відносної свободи. Три елементи влади – монархічний, аристократичний і демократичний – врівноважували один одного, і народ був представлений в органах влади по всій країні. Навіть в Суздальській землі, де монархічний елемент був найсильнішим і бояри, і міські збори, або віче, мали реальне право брати участь у прийнятті найважливіших державних рішень. А сам великий князь суздальський як типовий князь київського періоду, був в першу чергу главою виконавчої гілки влади, а не самодержцем.

Картина повністю змінилася в постмонгольський період. Насамперед, в XIV – на початку XV ст. замість загальноруської федерації, всі члени якої мали схожу законодавчу організацію, чітко означилося суттєве розділення між Північно-Східною Руссю (Московією) і Південно-Західною Руссю (включену до польсько-литовської співдружності). Окрім того, на південних околицях кожної з двох частин Русі з'явилися військові «державні утворення» нового типу – козачі поселення. В значній мірі вони були продовженням стародавньої руської демократичної традиції, хоча тепер вона набула специфічної форми – військових братств. Аристократичний елемент влади в Західній Русі не лише зберігся, але навіть посилювався та став основою політичного життя Південно-Західної Русі (України і Білорусі). В Північно-Східній Русі підтримувався й значно розвинувся монархічний елемент. Сказати, проте, що майбутнє Московське царство просто наслідувало традиції Андрія Боголюбського й деяких інших суздальських князів, означало б недооцінити серйозність та характер змін. Зі всіма їх монархічними тенденціями суздальським князям ніколи не вдавалося стати абсолютними правителями їхньої землі.

Влада московського монарха була незрівнянно більшою, а ніж влада його суздальських попередників. Хоча в XVI ст. спостерігалось зміцнення монархічних інститутів по всьому європейському континенту, ніде цей процес не йшов так швидко і так глибоко, як в Північно-Східній Русі.

Коли посол Священної Римської імперії, австрійський барон Сигізмунд фон Герберштейн, у 1517 р. прибув до Москви, він, за його словами, відчув, що потрапив в інший політичний світ. Герберштейн відзначив, що великий князь московський Василь III перевершував всіх інших монархів за ступенем влади над своїми підданими. Англієць Джіле Флетчер, який відвідав Москву через сімдесят років стверджував, що «держава і форма її правління є чисто тиранічною, оскільки у всьому виходить з інтересів князя, при цьому в абсолютно відвертій і варварській манері» (Павлов, 1997: 239).

Не менше різким був контраст між домонгольським і постмонгольськими періодами в сфері соціальних відносин. Уже самі основи «московського суспільства» суттєво відрізнялися від соціальних засад київського періоду.

Суспільство Київської держави, з певними застереженнями, можна назвати вільним. Невільні люди (холопи та челядь) існували, але вони становили окрему групу, що не входила до офіційної суспільної стратифікації. Ситуація чимось нагадувала стародавню Грецію: рабство співіснувало з свободою більшої частини суспільства. Владні інституції діяли на основі співпраці вільних соціальних класів: бояр, городян і «людей». Правда, існувала група селян, так звані смерди, яка знаходилася у сфері особливої князівської юрисдикції, але і вони юридично були вільними. Була також група напіввільних (так звані закупи), чие становище врешті-решт стало схожим на становище «рабів», але набуття ними цього статусу було результатом боргів, тобто нерегульованої взаємодії економічних чинників, а не дії влади.

В Московському царстві XVI–XVII ст. була вироблена абсолютно інша концепція стосунків суспільства і держави. Всі «суспільні класи», від вищих до нижчих, були прикріплені до держав-

ної служби. Цю московську систему загальної державної повинності в історичній літературі іноді називають кріпосним статутом (законом про обов'язкову службу). І колишні удільні князі, і бояри тепер ставали постійними слугами царя, як і представники нижчих суспільних станів, такі, як діти боярські та дворяни (придворні). Спроби опору новому порядку з боку князів і бояр безпощадно придушив цар Іван IV шляхом жорстокого терору за часів опричнини (Зимин, 1964). Через інститут військових помість царі контролювали й земельні володіння людей служилих, і армію. Необхідність забезпечення помість робочою силою привела до встановлення кріпацтва, спочатку лише тимчасового (1581). Постійного статусу кріпацтво набуло після його узаконення «Уложенням» (Зведенням законів) в 1649 р.

Висновки. Отож одним з головних чинників трансформації державної та суспільної організації Східної Європи XIII–XV ст. був фактор монгольського впливу. Тому важливо розуміти його роль в даному процесі. Для цього недостатньо схарактеризувати зміни, що відбулися в економіці, політиці й соціальній організації державних утворень Східної Європи впродовж монгольського періоду. Необхідно проаналізувати зародження та еволюцію деспотичних начал в становленні та організації «володимиро-суздальської державності» та їхнього симбіозу з азійськими деспотичними початками принесеними монголами в XIII ст.

Можливо це допоможе сьогодні виробити чітку концепцію стосунків України з нинішньою Росією на майбутнє, яка має впливати з розуміння того, про що сказав відомий політолог і філософ Андрій Окара: «Русский мир» надів на себе маску Орди. Або ж навпаки: це Орда до певного моменту натягала на себе маски і декорації «русского мира». Фактично «русский мир» – це і є трохи зовні слов'янізована Орда» (Окара, 2015).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вернадский Г. В. Что дали России монголы. Родина, 1997. № 3–4. С. 96–99.
2. Вернадский Г. Монголы и Русь. М. : Издательство «Ломоносовъ», 2015. 512 с. URL: <https://www.litmir.me/bg/?b=29429>
3. Встановлення Ординського ярма на Русі. Його структура, основні етапи, наслідки. URL: <http://um.co.ua/13/13-7/13-72380.html>
4. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / за ред. М. Ф. Котляра. Київ : Наукова думка, 2002. 400 с.
5. Егоров В. А. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. М. : Наука, 1985. 224 с.
6. Зимин А. А. Опричнина Ивана Грозного. М. : Мысль, 1964. 224 с.
7. Золотая Орда: Исторические параллели. Сборник ст. Улан-Уде, 2002. 327 с.
8. Єльніков М. В. Золотоординські часи на українських землях. Київ : Наш час, 2008. 176 с.
9. Каргалов В. В. Конец ордынского ига. М. : Наука, 1984. 154 с.
10. Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. М. : Высшая школа, 1967. 263 с.
11. Кузьменко В. В., Кузьміна Т. П. Внесок татар та їх предків у світову історію та культуру. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXVII. С. 372–374.

12. Лаврентіівський літопис. Видання 1926–1928 років. Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr.htm>
13. Окара А. Русский мир оказался Ордой. URL: <https://nv.ua/opinion/russkij-mir-okazalsja-ordej-66390.html>
14. Павлов А. П. Судьбы самодержавия и земства в России XVI века. *Народ и власть*. Санкт-Петербург: Издательство «Лань», 1997. 448 с.
15. Підраховано автором за: Похлебкин В. В. Татары и Русь. 360 лет отношений, 1238–1598 гг. Справочник. М. : Международные отношения, 2000. 192 с.
16. Плано Карпини. Дж. Дель. История монголов. Рубрук Г. де. Путешествие в Восточные страны. Книга Марко Поло. М. : Мысль, 1997. 361 с.
17. Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде. М. : Наука, 1978. 133 с.
18. Портнов Андрій. «Між Сходом і Заходом». Нотатки про взаємини Русі і Степу в російській та українській історіографії. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1329-andrii-portnov-mizh-skhodom-i-zakhodom-notatky-pro-vzaiemny-rusi-i-stepu-v-rosiiskii-ta-ukrainskii-istoriohrafii>
19. Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV вв. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. 284 с.
20. Соловьев К. А. Властители и судьи. Легитимация государственной власти в Древней и Средневековой Руси. IX – первая половина XV века. М. : Изд-во Москов. ун-та, 1999. 250 с.
21. Феннел Джон. Кризис средневековой Руси 1200–1304. М. : Прогресс, 1989. 296 с. URL: <https://coollib.com/b/226795/read#t3>

REFERENCES

1. Vernadskyi H. V. Chto daly Rossyy monholy [What the Mongols gave Russia]. *Rodyna*. 1997. № 3–4. pp. 96–99. [in Russian].
2. Vernadskyi H. Monholy y Rus [Mongols and Rus]. М. : Yzdatelstvo «Lomonosovъ», 2015. 512 p. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=29429> [in Russian].
3. Vstanovlennia Ordynskoho yarma na Rusi. Yoho struktura, osnovni etapy, naslidky [The establishment of the Horde yoke in Rus. Its structure, main stages, consequences]. URL: <http://um.co.ua/13/13-7/13-72380.html> [in Ukrainian].
4. Halytsko-Volynskiy litopys. Doslidzhennia. Tekst. Komentar [Galicia-Volyn chronicle. Research. Text. Comment]. Za red. M. F. Kotliara. Kyiv: Naukova dumka, 2002. 400 p. [in Ukrainian].
5. Ehorov V. A. Ystorycheskaia heohrafiya Zolotoi Ordy v XIII–XIV vv. [Historical geography of the Golden Horde in the XIII–XIV centuries.]. М. : Nauka, 1985. 224 p. [in Russian].
6. Zymyn A. A. Oprychnyna Yvana Hroznoho [Oprichnina of Ivan the Terrible]. М. : Мысль, 1964. 224 p. [in Russian].
7. Zolotaia Orda: Ystorycheskiye parallely. Sbornyk statei [Golden Horde: Historical parallels]. Ulan-Ude, 2002. 327 p. [in Russian].
8. Ielnikov M. V. Zolotoordynski chasy na ukrainskykh zemliakh [Golden Horde times on Ukrainian lands]. Kyiv : Nash chas, 2008. 176 p. [in Ukrainian].
9. Karhalov V. V. Konets ordynskoho yha [End of the Horde yoke]. М. : Nauka, 1984. 154 p. [in Russian].
10. Karhalov V. V. Vneshnepolytycheskiye faktory razvytyia feodalnoi Rusy. Feodalnaia Rus y kochevnyky [Foreign policy factors in the development of feudal Rus. Feudal Rus and nomads]. М. : Vysshiaia shkola, 1967. 263 p. [in Russian].
11. Kuzmenko V. V., Kuzmina T. P. Vnesok tatar ta yikh predkiv u svitovu istoriiu ta kulturu [Contribution of tatars and their ancestors to world history and culture]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. 2010. Vyp. XXVII. pp. 372–374. [in Ukrainian].
12. Lavrentiivskiy litopys [The Lavrentiiv Chronicle]. Vydannia 1926–1928 rokiv. Izbornyk. URL: <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr.htm> [in Ukrainian].
13. Okara A. Russkiy myr okazalsia Ordoi [The Russian world turned out to be the Horde]. URL: <https://nv.ua/opinion/russkij-mir-okazalsja-ordej-66390.html> [in Russian].
14. Pavlov A. P. Sudby samoderzhavya y zemstva v Rossyy XVI veka [The fate of autocracy and zemstvos in Russia in the XVI century]. Narod y vlast. Sankt-Peterburh : Yzdatelstvo «Lanъ», 1997. 448 p. [in Russian].
15. Pidraховано автором за: Pokhlebkyn V.V. Татары y Rus. 360 let otnosheni, 1238–1598 hh. Spravochnyk [Tatars and Rus. 360 years of relations, 1238–1598. Directory]. М. : Mezhdunarodnye otnosheniya, 2000. 192 p. [in Russian].
16. Plano Karpyny. Dzh. Del. Ystoryia monholov [History of the mongols]. Rubruk H. de. Puteshestvye v Vostochnye strany. Knyha Marko Polo. М. : Мысль, 1997. 361 p. [in Russian].
17. Poluboiarynova M. D. Russkiye liudy v Zolotoi Orde [Rus people in the Golden Horde]. М. : Nauka, 1978. 133 p. [in Russian].
18. Portnov Andrii. «Mizh Skhodom i Zakhodom». Notatky pro vzaiemny Rusi i Stepu v rosiiskii ta ukrainskii istoriohrafii [«Between East and West». Notes on the relationship between Rus and the Steppe in russian and ukrainian historiography]. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1329-andrii-portnov-mizh-skhodom-i-zakhodom-notatky-pro-vzaiemny-rusi-i-stepu-v-rosiiskii-ta-ukrainskii-istoriohrafii> [in Ukrainian].
19. Ramm B. Ya. Papstvo y Rus v X–XV vv. [Papacy and Rus in the X–XV centuries]. Moskva-Lenynhrad: Yzd-vo AN SSSR, 1959. 284 p. [in Russian].
20. Solovev K. A. Vlastytely y sudy. Lehytymatsiya hosudarstvennoi vlasty v Drevnei y Srednevekovoi Rusy. IX – perviaia polovyna XV veka [Rulers and judges. Legitimation of state power in Ancient and Medieval Rus. IX – first half of XV century]. М. : Yzd-vo Moskov. un-ta, 1999. 250 p. [in Russian].
21. Fennel Dzhon. Kryzys srednevekovoi Rusy 1200–1304 [Crisis of medieval Rus 1200–1304]. М. : Prohress, 1989. 296 p. URL: <https://coollib.com/b/226795/read#t3> [in Russian].